

ՀԱՊԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ
ԱԶԳԱՅՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
3

I

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ
ՀԱՆՐՈՒՅԹՆԵՐ

Արսեն Բորոխյան, պ. գ. թ.
ՀԱԻ, ԵՊՀ

ՎԻՃԱԿ ԿՈԹՈՂՆԵՐՆ՝ ԸՍՏ ԱՏՐՊԵՏԻ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

150–550 սմ բարձրությամբ՝ ձկնակերպ, ցլակերպ և ձկնացլակերպ քարե այս հուշարձաններն ի հայտ են գալիս բարձրալեռնային (մոտ 2400–3200 մ), ավելի քիչ՝ նախալեռնային (մոտ 1400–2400 մ) գոյրիներում և առայժմ թվագրվում են մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի վերջերից մինչև 1-ին հազարամյակի սկզբներով: Վիշապ կոթողների մասին առաջին անգամ տեղեկություն հաղորդած հեղինակներից է արձակագիր, հանրային գործիչ Արուսեյը: Գեղարվեստական գործերից բացի՝ նա հեղինակ է նաև գիտական ոճի աշխատանքների, որոնք վերաբերում են Հայաստանի պատմության և հնագիտության զանազան խնդիրների: Արուսեյը հիշարակում է վիշապ կոթողների կուտակումներ պատմական Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Ըստ նրա տվյալների՝ վիշապներն ի հայտ են գալիս ինչպես «միայնակ» (եզակի), այնպես էլ զույգերով և խմբերով. խոսքն, ընդհանուր առմամբ, մոտ 50–60 առանձին կոթողների մասին է, որոնք գտնվում են Ծաղկավեր, Զառանից, Բյուրակնյան, Մեծրանց, Հայկական Պար, Արագած, Գեղամա և Վարդենիսի լեռնահամակարգերում, հիմնականում՝ այդ լեռներից սկիզբ առնող գետերի (Արաքս, Արածանի, Կուր, Ճորոխ) ակունքների մոտ, ինչպես և լճերի առկայությամբ բնորոշվող սարահարթերում: Ներկա հոդվածում առաջին անգամ հերագրվում և դասակարգվում են Արուսեյի՝ վիշապ կոթողներին առնչվող արխիվային նյութերը:

Հիմնաքատեր՝ Ատրպետ, վիշապ կոթողներ, ուսումնասիրության պատմություն, տարածույթ, լանդշաֆտ, հնագիտական համատեքստ:

Ներածություն

Գրող և ճանապարհորդ Ատրպետը (Սարգիս Մկրտչի Մուբայաջյան. 1860, Կարս – 1937, Գյումրի) 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի հայ իրականության նշանավոր դեմքերից է: Նրա թողած տպագիր և անտիպ ճանապարհորդական նոթերը և դրանց հիման վրա գրած աշխատանքները կարևոր տեղեկություններ են հայտնում Հայաստանի և հարակից շրջանների հնությունների վերաբերյալ:

Ատրպետի բազմաթիվ աշխատանքներ, սակայն, մնում են չիրատարակված: Գրողի հիմնական ժառանգությունը պահպանվում է երկու հաստատություններում՝ Գրականության և արվեստի թանգարանում (մեծ մասը) և Հայաստանի պատմության թանգարանում (փոքր մասը): Բացի այդ, որոշ գրու-

թյուններ առկա են նաև Հայաստանի Ազգային արխիվում: Ներկա հոդվածը, հենվելով հիմնականում Ատրպետի արխիվային նյութերի վրա, փորձ է կատարում անդրադառնալու հնագույն Հայաստանի կարևոր մշակութային մի երևույթի՝ վիշապ կոթողներին: Ատրպետի տեղեկությունները բացառիկ են նրանով, որ պարունակում են մեկդարյա վաղեմություն ունեցող տվյալներ, որոնց մեծ մասը հիմնականում անհայտ է այսօրվա գիտական աշխարհին:

Ատրպետը վիշապ կոթողներն ուսումնասիրել է հիմնականում 1880–1915 թթ.: Բյուրակնի և Տայքի վիշապաքարերը նա տեսել է 1880-ականներին: Առաջին վիշապն Արագածի վրա հայտնաբերել է 1885-ին: Գեղամա լեռներում եղել է 1906–1907 թթ., 1909 թ. ուսումնասիրել է Վարդենիսի լեռների վիշապները, իսկ Շիրակի կողմերում աշխատել է հատկապես 1909–1915 թթ.¹:

Վիշապների մասին տեղեկությունները

Ատրպետը քննարկվող կոթողները կոչում է *վիշապ, վիշապական արձան/կոթող, վիշապ կոթող, վիշապային կոթող, վիշապի արձան, Անահիտի կոթող*²:

Մեր վերակազմությամբ՝ Ատրպետն իր անտիպ և տպագիր աշխատանքներում հիշում է 31 միավոր վիշապ կոթողներ, որոնցից յոթը՝ Տայքում (№№ 1–7), մեկը՝ Գուգարքում (№ 8), տասնհինգը՝ Այրարատում (№№ 9–23), երեքը՝ Տուրուբերանում (№№ 24–26), հինգը՝ Սյունիքում (№№ 27–31): Քանի որ կոթողների նկարագրական մանրամասները հիմնականում բացակայում են, ապա «միավորի» տակ հասկանում ենք հիշատակման բոլոր տեսակները՝ կոնկրետ և անորոշ, եզակի, զույգով և խմբային [տե՛ս աղ. 1]: Այս իմաստով չի բացառվում, որ այդ միավորներից որոշները համընկնեն, մյուսները՝ ենթադրեն նոր ենթաբաժանումներ: Սակայն այդ տատանումները էական չեն: Խոսքը մոտ 50–60 և ավելի՝ առանձին կոթողների մասին է:

Վիշապ կոթողներն, ըստ Ատրպետի, շինված են գլանաձև (№ 1–Ոլուխի, № 2–Զիարեթ, № 4–Հովտակ), տաշման, ողորկման, հղկման մեթոդով (№ 2–Զիարեթ, № 3–Սրբահան)³: Քառակուսի ձևով պատրաստված և վեղարի գլխով կոթողները (№ 19–Մեծրանց, № 20–Սարիղամիշ) հիշեցնում են վիշապանման մենհիրներ. դրանք, որպես կանոն, սրանում են վերնամասում: Կոթողները որձաքարից են (№ 2–Զիարեթ, № 3–Սրբահան, № 4–Հովտակ, № 9–Ամբրոյի լիճ), բազալտից (№ 9–Ամբրոյի լիճ, № 24–Սրբահան), կամ բազալտից ու գրանիտից (№ 1–Ոլուխի):

Ընդհանուր առմամբ, վիշապները «վիթխարի», «շատ մեծ» հուշարձաններ են (№ 3–Սրբահան, № 9–Ամբրոյի լիճ): Առկա են համեմատաբար փոքրերը՝ մոտ 3 մ (№ 16–Սառնաղբյուր, № 8–Փարվանա) կամ 3–4 մ⁴, և դրանցից ավելի

¹ Տե՛ս Ատրպետ 1912գ, 5; 1913, 168; 1929, 54–59:

² ԱԱ 182, 1927, էջ 4; հմմտ. ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ. 1; Ատրպետ 1931, 316–317:

³ Հմմտ. Ատրպետ 1929, 162–163:

⁴ ԳԱԹ Ատրպետ 39, թ. 58:

մեծերը (№1–Ոլուխլի, №10–Արքաշեն, №17–Տիգնիս, №27–Սանդուխտասար, №30–Մաքենյաց), որոնք կարող են հասնել մինչև 5–7 մ (№2–Զիարեթ):

Տայքի կոթողների մասին իմանում ենք, որ դրանց վրա քանդակված են օձի, մողեսի, եզի, գոմեշի, առյուծի և այլ կենդանիների պատկերներ, գլուխներ (№2–Զիարեթ): Գառնի-Գեղարդից անդին՝ Գեղամա լեռների կոթողներն ավելի ճոխ են՝ գեղեցիկ քանդակներով, ունեն սլաքների պատկերներ (№10–Արքաշեն): Ատրպետը շեշտում է, որ դրանք ձկնասնման են. մի գծապատկերում տեսնում ենք ընդհանուր ձկնակերպությունը և ցլան, առյուծի, օձի պատկերները՝ կոթողի գլխամասում, ինչպես նաև թռչնապատկերը՝ միջնամասում⁵:

Ատրպետի աշխատանքները վերլուծելիս՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ նա տարբերակում է միայն ձկնակերպ վիշապներ. ցլակերպի և ձկնացլակերպի մասին չի խոսում, կամ ցլան մասին խոսում է որպես վիշապ կոթողի պատկերի՝ և ոչ ձևի:

Ատրպետի ուսումնասիրած վիշապներից ութ միավոր նրա օրերում կանգուն են եղել (№2–Զիարեթ, №8–Փարվանա, №16–Սառնաղբյուր, №17–Տիգնիս, №18–Թիքմա, №24–Սրբահան, №29–Ալլիճ, №30–Մաքենյաց), մնացածը՝ ընկած: Ատրպետը, սակայն, համոզված է, որ ժամանակին դրանք բոլորն էլ կանգնած պիտի լինեին, ընդ որում, որպես կանոն՝ լճակի ափերին, ջրերի/ավազանի մեջ, գլուխը «դեպի երկինք ուղղված»⁶: Այն հարցին, թե ինչու՞ են ձկան արձանները ուղղաձիգ, պոչի վրա կանգնեցրել, չէ՞ որ ձկները հորիզոնական ուղղությամբ են լողում ջրի մեջ, Ատրպետը պատասխանում է, որ դրանք ինչ դիրքով որ երևացել են ժողովրդին դարերի ընթացքում, կամ թե նրանց ինչպես որ երևակայել են քրմերը, այնպես էլ արձանագրել են քանդակագործները⁷:

Կարելի է ենթադրել, որ Ատրպետի ժամանակներում վիշապները եղել են իրենց նախնական տեղերում, մեծ մասամբ՝ ընկած վիճակում: Երկուսը դիտավորյալ կտրվել են (№9–Ամբրոյի լիճ), մի քանիսից էլ հեղինակը հիշատակում է միայն բեկորներ (№17–Տիգնիս): Որոշ վիշապ կոթողներ էլ տեղափոխվել են Կարսի այգի (№20–Մեծբանց, №21–Սարիղամիշ):

Ատրպետը չի խոսում այն մասին, թե ուրիշ ինչ հնագիտական հուշարձաններ կան վիշապների անմիջական շրջակայքում: Մի առիթով գրում է, թե արձանները ծածկույթ չունեին, նրանց պաշտամունքը բացօթյա էր⁸: Մեկ այլ տեղ, վիշապները ներկայացնելիս, նշում է, թե նրանք «1½ մինչև երկու մետր շրջապատով» են⁹:

Ատրպետը նշում է, որ վիշապները հիմնականում գտնվում են լեռնային գոտիներում՝ սարահարթերում, գետերի ակունքների, լճերի շրջակայքում: Ընդհանուր առմամբ, վիշապների կենսատարածքը բնորոշվում է լանդշաֆտի բնական (*սարահարթ*՝ №№17, 18, *լեռ*՝ №№2, 10, 24, 26, *լիճ/լճակ*՝ №№2, 4, 5, 6, 8, 9, 13,

⁵ Ատրպետ 1912ա, 17–18:

⁶ ԳԱԹ Ատրպետ 39, թ. 58; հմմտ. Ատրպետ 1912ա, 18:

⁷ Ատրպետ 1912ա, 18–17 (գծանկար):

⁸ Ատրպետ 1912ա, 28:

⁹ ԳԱԹ Ատրպետ 39, թ. 58:

15, 16, 24, 25, 29, 30, *ճահիճ՝* №№ 1, 3, 9, 19, 24, *սկոնք՝* №№ 1, 2, 3, 4, 9, 23, 30, 31) և մարդածին (*ոխարավայր՝* №№ 1, 22, 23, 24, 25, *ամստանոց/լեռնային արուրավայր՝* №№ 3, 10, *սվերսկներ՝* №№ 2, 11, 12, *տաճար՝* № 16, *բազին/«քեռր օղի Ղալասի»*, աշտարակաձև կառույց՝ №№ 8, 24, *ոռոգման ջրանցք՝* № 4) միավորներով:

Վիշապների պաշտամունքի և սրբավայրերի հետ կապված հարցերը

Ատրպետը համոզված է, որ վիշապ կոթողները նվիրված են եղել Մեծ Մայր դիցուհուն՝ Անահիտին (№ 3–Սրբահան, № 24–Սրբահան) և ջրի համապատասխան աղբյուրների (№ 16–Սառնաղբյուր, № 27–Սանդուխտասար) պաշտամունքին¹⁰: Հեղինակը խոսում է վիշապային «Ձուկն» աստվածության մասին, որը ջրերից երկինք է բաժրացել փոթորկի ձևով¹¹: Բազմիցս շեշտում է վիշապի տարերային բնույթը՝ կապված օդի (փոթորկի), ջրի, կրակի, հողի հետ¹²:

Ատրպետը վիշապի պաշտամունքին ձոնված սրբավայրը կոչում է *զվարթնոց*, որը մեկնաբանում է որպես «զվարթանքի վայր, զվարթարան, հայտնության վայր»՝ այս իմաստով կապելով հայերեն *զվարթնոց* և շումերա-աքքադական *զուհուրաթ*, արաբա-պարսկական *զիարաթ* բառերը. առաջիններն, ըստ նրա, որպես պաշտոնական տաճարներ՝ գտնվել են ստորին դաշտավայրերում, իսկ երկրորդները՝ լեռնային բարձունքների վրա¹³:

Ըստ Ատրպետի՝ վիշապների պաշտամունքը կապված է եղել դեպի բարձրալեռնային գոտիներ կատարվող ուխտագնացությունների հետ (№ 1–Ոլուլի, № 17–Տիգնիս, № 23–Մանկասար, № 24–Սրբահան, № 25–Հավատամք), որոնք իրականացվել են Վարդավառի տիպի տոների ընթացքում (№ 24–Սրբահան)¹⁴: Սրբավայրերում տեղի են ունեցել *Ուշապի/Վիշապի* պաշտամունքին առնչվող ծեսեր, որոնք ուղեկցվել են զոհաբերություններով, գինով, երգով, պարով, նվագարաններով ու կաքավներով. դրանք միջնադարում շարունակվել և հասել են մեր օրերը¹⁵:

Բյուրակնի Սրբահանի և այստեղի վիշապ արձանի մասին խոսելիս՝ Ատրպետը նշում է, որ ուխտավորներն այցելում են այս վայրերը Վարդավառի տոնին և ծեսեր կատարում թմբուկներով, ծնծղաներով, փողերով¹⁶: Փարվանայի վիշապի մոտ գտնվող Թալին դաղի սուրբ այցելելիս՝ նույնպես զոհեր էին մատուցում, նվագարաններով երգեր ու տաղեր ասում¹⁷: Մեկ այլ սրբավայրում՝ Տիգնիսի Զիարեթում ևս մոտ 1500 ուխտավորները մեկ շաբաթ տևող տոնակատարության ընթացքում երգում, պարում, խաղում, կաքավում էին. նվագա-

¹⁰ Ատրպետ 1912ա; 1931, 311:

¹¹ ԱԱ 187, 1935, էջ 1:

¹² ԱԱ 177, 1931, էջ 52–59; ԱԱ 180, էջ 5–9; ԱԱ 187, 1935, էջ 1–5:

¹³ ԱԱ 187, 1935, էջ 40, 43, 54; հմմտ. ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ. 2:

¹⁴ Հմմտ. նաև Ատրպետ 1912ա, 39; 1929, 93; 1931, 311, 318:

¹⁵ ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ. 27; հմմտ. Ատրպետ 1912ա, 33–39:

¹⁶ Ատրպետ 1931, 310:

¹⁷ Ատրպետ 1928, 138:

ծուները բաժանվում էին պոեմ աստղների, հեքիաթ պատմողների, վիպաշարեր երգում: Տեղի էին ունենում գոհաբերություններ և *օրգիասարիկ* ծեսեր¹⁸: Վիշապային տոնախմբությունների ժամանակ պարում էին կլոր պար¹⁹:

Ատրպետի կարծիքով՝ ժամանակին գոյություն է ունեցել վիշապական ծեսերն իրականացնող հատուկ քրմական դաս²⁰: Ընդ որում, այդ քրմերը կարող էին իրականացնել նաև կազմակերպչական գործառույթ, օրինակ՝ համակարգել ջրանցքաշինությունը և լինել ջրպետեր: Դրա հետևանքով, ժամանակի ընթացքում, նրանց ձեռքում պիտի կուտակվեր մեծ իշխանություն, որն աստիճանաբար նրանց պիտի վերածեր նաև աշխարհիկ կառավարիչների: Ամրոցները կարող էին պատկանել այդ ջրպետ պաշտոնյաներին²¹:

Ինչ վերաբերում է վիշապ կոթողների գործառույթների գոյատևմանը, ապա Ատրպետը ենթադրում է, որ դրանք կործանվել են Քրիստոնեական Դարձի ընթացքում²², այդ թվում և՛ Արագածի կատարի վիշապները²³: Համեմատելով փոքր (№8–Փարվանա, №16–Սառնաղբյուր) և մեծ (№1–Ոլուխլի, №9–Ամբրոյի լիճ, №10–Արքաշեն, №17–Տիգնիս, №28–Դիք–Չինիլի, №30–Մաքենյաց) վիշապ կոթողները՝ նա նշում է, որ առաջիններն իրենց չափերի շնորհիվ կանգուն վիճակում հասել են մեր օրերը՝ խուսափելով տապալվելուց, իսկ մեծերը կործանվել են²⁴:

Վերջաբան

Ատրպետի ճանապարհորդական նոթերն ու հետազոտությունները անգնահատելի սկզբնաղբյուր են վիշապ կոթողների ուսումնասիրության պատմության համար: Դրանց քննարկումը հնարավորություն է տալիս հետևյալ եզրահանգումների.

1. Ատրպետի տվյալները վերարտադրում են պատմական մի լանդշաֆտ, որը բաղկացած է ստորին աշխարհում՝ բնակավայրերին կից գտնվող ամրոցներից և տաճարներից, վերին աշխարհում՝ լեռների վրա տեղադրված սրբերից, բազիլիկներից, վերինն ու ստորինը իրար կապող ջրանցքներից:

2. Սա երկրագործների մի հանրույթ է, որը զբաղվում է ակտիվ հեռագնա անասնապահությամբ և իր սրբազան լանդշաֆտը կերտում է թե՛ բնակավայրերում ու դրանց մոտ, թե՛ լեռներում (լեռնային արտափայրերին կից):

3. Այդ համակարգի առանցքային հասկացությունը վիշապ կոթողներն են, որոնք կարմիր թելի նման անցնում են Ատրպետի գրեթե բոլոր աշխատանքներում:

¹⁸ Ատրպետ 1931, 317–319:

¹⁹ Ատրպետ 1912ա, 33–34:

²⁰ ԳԱԹ Ատրպետ 63, էջ 7; հմմտ. ԱԱ 177, 1931, էջ 1–2; Ատրպետ 1929, 62:

²¹ Ատրպետ 1929, 107–108, 113; հմմտ. Ատրպետ 1931, 310:

²² ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ. 1; ԳԱԹ Ատրպետ 69, 1934, թ. 4:

²³ ԱԱ 187, 1935, էջ 90:

²⁴ ԳԱԹ Ատրպետ 91, 1929, թ. 5:

4. Նկարագրված նախնադարյան հանրույթը, Ատրպետի եզրաբանությամբ, «վիշապազանց» դարաշրջանի Հայաստանն է, որի տակ նա հասկանում է նախապատմական և վաղ պատմական շրջանները²⁵:

5. Թեև Ատրպետի տարատեսակ մեկնաբանությունները (հատկապես վիշապների պաշտամունքի և սրբավայրերի մասին) հաճախ պայմանական են, սակայն մեր օրերի վերջին հետազոտություններն, ընդհանուր առմամբ, հաստատում են հնագույն լանդշաֆտի կազմակերպման՝ նման մոդելի գոյության հավանականությունը:

Աղյուսակ 1. Ատրպետի հիշատակած վիշապ կոթողների ցանկը

կոթող(ներ)ը	վիշապ կոթողների միջավայրում հիշված տեղանունների նույնականացումը	քանակը	աղբյուր(ներ)ը
ՏԱՅՔ			
1. Ոլուխի	<i>Ոլուխի</i> (Օլուխի/ու) – գետակ, որ սկիզբ է առնում Սարխան լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթի (բ.ծ.մ. 1995 մ) հյուսիս-արևելյան լանջերից և հասնելով համանուն գյուղ (Սպերից 26 կմ հարավ)՝ խառնվում Ճորոխի վերին հոսանքին՝ Չերմեսին: Կոթողները կոչվում են Մեծ և Փոքր Դիքմաներ:	գույգ	ԱԱ 177, 1931, էջ 23–24; ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ.1, 26; ԳԱԹ Ատրպետ 63, թ.5; ԳԱԹ Ատրպետ 91, 1929, թ.5; հմմտ. Ատրպետ 1929, 169
2. Զիարեթ	<i>Զիարեթ լճակ</i> – Էրզրումի նահանգի Կիսկիմի (Օկդեմ) գավառակում՝ Թորթում լճակի մոտ: <i>Փաշա-Փազի</i> – ավերակներ Ճորոխի վերին հոսանքի (Չերմեսի) ակունքից 5 կմ հեռու: <i>Չուխուր Յուրդ</i> – լեռնագագաթ Թորթում գետի ձախ կողմում՝ Սպեր/Իսպիր քաղաքից 20 կմ հարավ-արևելք: <i>Կազան Բաշի</i> – լեռնաճյուղ Ծաղկավետ (Դյումլիդաղ) լեռնաշղթայում (բ.ծ.մ. 2500–3200 մ), որի շրջանից է սկիզբ առնում Ճորոխը: Զբոսաժամ է Ճորոխի ու Թորթումի միջև:	25–30 հատ	ԱԱ 187, 1935, էջ 92; ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ. 23–24; ԳԱԹ Ատրպետ 28, 1924, թ. 31–32; ԳԱԹ Ատրպետ 69, 1934, թ. 4; հմմտ. Ատրպետ 1928, 138; 1929, 54–55, 58, 78, 81, 169–170
3. Սրբահան	<i>Սրբահան</i> – ամառանոցավայր Կիսկիմի գավառում՝ Սրբահան գետի (Ողեկի ձախ օժանդակը) հովտում, Սուրբ Օհան (Սրբահան) գյուղից ոչ հեռու (բ.ծ.մ. մոտ 2500–3200 մ):	խմբային անորոշ	Ատրպետ 1929, 55–56

²⁵ Ատրպետի երկերում վիշապների թվագրությունը շատ ընդհանուր է. սկիզբը նա տեսնում է մ.թ.ա. 7000–5000 թվականների միջև (ԱԱ 187, 1935, էջ 15, 24; ԳԱԹ Ատրպետ 39, թ.58; հմմտ. Ատրպետ 1929, 162–163, 165), իսկ վերջը՝ Բրիտոնների հարձի շրջանում (ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ.1; ԳԱԹ Ատրպետ 69, 1934, թ.4):

4. Հովտակ	<i>Աղյու լիճ</i> – Բաբերդից 25 կմ հյուսիս (Սողանլու լեռան գագաթին):	խմբային անորոշ	Ատրպետ 1929, 56, 58, 87, 97
5. Ցել	<i>Ցել լիճ</i> – Ծովակ Հիւսիսոյ (Պալակ-ցիս, Չըլդր լիճ) Կարսից 40 կմ հյուսիս (բ. ծ. մ. մոտ 2000 մ):	խմբային անորոշ	Ատրպետ 1929, 56
6. Կող	<i>Կող</i> (թուրք. Գյուլեհ, վրաց. Կոլա) – քաղաք և գավառ Տայքում: Կուր գետը սկիզբ է առնում Կողի ճահիճ-լճակներից (բ. ծ. մ. 2025 մ):	խմբային անորոշ	ԱԱ 182, 1927, էջ 28; ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ. 1; ԳԱԹ Ատրպետ 62, 1926; հմմտ. Ատրպետ 1928, 138
7. Վոսխիան	<i>Վոսխիան</i> – Օլթի գետի ձախ վտակը, որի ափին է համանուն գյուղը՝ Կիսկիմից 24 կմ հյուսիս-արևելք: Սարը (թերևս Լեանչը, որտեղից սկիզբ է առնում Վոսխիանը) պետք է որ գտնվի դրա մոտ (բ. ծ. մ. 2500–3000 մ):	խմբային անորոշ	ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ. 1
ԳՈՒԳԱՐՔ			
8. Փարվանա	<i>Փարվանա</i> – լիճ Ջավախքում. կոթողը գտնվում է լճից 2–3 կմ հյուսիս-արևմուտք, Ռադիոնովկա գյուղից 6 կմ հեռու, Բոգդանովկայից Ծակկա տանող խճուղու աջ կողմում (բ. ծ. մ. մոտ 2100 մ):	եզակի	ԱԱ 177, 1931, էջ 3, 18; ԱԱ 180, էջ 9; ԱԱ 182, 1927, էջ 2; ԱԱ 187, 1935, էջ 91; ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ. 1, 15; ԳԱԹ Ատրպետ 69, 1934, թ. 4; ԳԱԹ Ատրպետ 91, 1929, թ. 5; հմմտ. Ատրպետ 1928, 138; 1931, 310
ԱՅՐԱՐԱՏ			
9. Ամբրոյի լիճ	<i>Ամբրոյի լիճ</i> – Արագածի հյուսիս-արևելյան բարձունքներին, նախկին անվանումը՝ Կազնաֆար (բ. ծ. մ. 3054 մ): Ըստ ավանդության՝ պատմական անունն է Աստղկա լիճ: Ներկայումս վիշապները չեն պահպանվել:	գույգ	ԱԱ 177, 1931, էջ Գ, 3; ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ. 26; ԳԱԹ Ատրպետ 28, 1924, թ. 31–32; ԳԱԹ Ատրպետ 63, թ. 5; ԳԱԹ Ատրպետ 91, 1929, թ. 5; հմմտ. Ատրպետ 1928, 138; 1931, 310
10. Արքաշեն	<i>Արքաշեն</i> – Արխաիշա, Արխիշան, Արխաշեն տեղանունները նույնը պետք է լինեն՝ կապված Արխաշեն/Արքաշենի հետ՝ լեռնագագաթ Գեղամա լեռներում (այժմ՝ Ծաղկավետ, բ. ծ. մ. 3076 մ), Վեդի գետի ակունքի շրջանում:	30-ից ավելի	ԱԱ 177, 1931, էջ 3, 23–24; ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ. 1, 26; ԳԱԹ Ատրպետ 63, թ. 5; ԳԱԹ Ատրպետ 91, 1929, թ. 5; հմմտ. Ատրպետ 1912ա; 1912գ, 13–14; 1928, 138; 1929, 57–58
11. Խոսրով-շահ	<i>Խոսրով-շահ</i> – Գեղամա լեռների հարավ-արևմտյան լանջերին, ուր Խոսրովի արգելոցն է (բ. ծ. մ. մոտ 1500–2000 մ):		Ատրպետ 1929, 58

12. Մանկունք	<i>Մանկունք</i> – բնակավայր Գեղամա լեռների հարավ-արևմտյան լանջերին, ուր հոսարովի արգելոցն է (բ.ծ.մ. մոտ 1500–2000 մ):	30-ից ավելի	ԱԱ 181, 1927, էջ 1; հմմտ. Ատրպետ 1929, 58
13. Կարագյյոլ	<i>Կարագյյոլ</i> – լճակ Գեղամա լեռների հարավ-արևմտյան լանջերին, ուր հոսարովի արգելոցն է, Մանկունքից հյուսիս (բ.ծ.մ. մոտ 3000 մ):		ԱԱ 181, 1927, էջ 1; հմմտ. Ատրպետ 1929, 58
14. Ակ Քիլիսե	<i>Ակ Քիլիսե</i> – Սպիտակ Աղբյուր վանքը Ուրծում կամ գոցե Գեղամա լեռների Սպիտակասմբը (բ.ծ.մ. 3555 մ):		ԱԱ 181, 1927, էջ 1
15. Արփակ	<i>Արփակ լիճ</i> – նախկին անվանումը՝ Արփա-գյոլ, լճակ Գեղամա լեռներում, Սևանա լճից հյուսիս-արևմուտք, Գավառագետի (սկիզբ է առնում Գեղամա լեռների հյուսիսային լանջերից՝ բ.ծ.մ. 3050 մ, և լցվում Սևանա լիճ Նորատուսի մոտ) ձախսափնյակում:		ԱԱ 181, 1927, էջ 1
16. Սառնաղբյուր	<i>Սառնաղբյուր</i> – նախկին անվանումը՝ Սոգյուղի, գյուղ Շիրակում: Վիշապ կոթողը կանգուն վիճակում է նաև այսօր (բ.ծ.մ. 1867 մ):	եզակի	ԱԱ 180, թ.2; ԱԱ 177, 1931, էջ 3; ԱԱ 187, 1935, էջ 90–91; ԳԱԹ Ատրպետ 69, 1934, թ.4; ԳԱԹ Ատրպետ 91, 1929, թ.2–5; հմմտ. Ատրպետ 1931, 310
17. Տիգնիս	<i>Տիգնիս</i> – գյուղ (տարբերակներ՝ Թիգնիս, այսօր՝ Կալկանկալե), Կարս քաղաքից 50 կմ հյուսիս-արևելք, Ախուրյան գետի աջ կողմում (բ.ծ.մ. մոտ 1500 մ):	խմբային անոթոշ	ԱԱ 177, 1931, էջ 9; ԱԱ 187, 1935, էջ 91; ԳԱԹ Ատրպետ 91, 1929, թ.5; հմմտ. Ատրպետ 1931, 316–317
18. Թիքմա	<i>Թիքմա</i> – կամ Դիքմե/Նովոմիխայլովկա, գյուղ Կարս քաղաքից 15 կմ հարավ-արևմուտք, Կարս գետի ձախ ափին (բ.ծ.մ. մոտ 2000 մ):	խմբային անոթոշ	ԱԱ 187, 1935, էջ 91; ԳԱԹ Ատրպետ 91, 1929, թ.5
19. Մեծամոր	<i>Մեծամոր</i> – Կարսի մոտ գտնվող ճահճուտ (բ.ծ.մ. մոտ 1800 մ):	խմբային անոթոշ	ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, 1920, թ.1
20. Մեծրանց	<i>Մեծրա(ն)ց լեռներ</i> – Կարսի բարձրավանդակի արևմտյան մասում, թուրքական անվանումը՝ Սողանլու (ամենաբարձրը Մեծրանց գագաթն է՝ բ.ծ.մ. 2850 մ):	խմբային անոթոշ	ԱԱ 188/2, էջ 62–63; հմմտ. Ատրպետ 1931, 313–314
21. Սարիղամիշ	<i>Սարիղամիշ</i> – գյուղաքաղաք Կարսից 50 կմ հարավ-արևմուտք, Մեծրանց լեռների հարավային ստորոտին (բ.ծ.մ. մոտ 2100 մ):	խմբային անոթոշ	ԱԱ 188/2, էջ 62–63; հմմտ. Ատրպետ 1931, 313–314

22. Սրբահան	<i>Դիադին</i> – ավան Ծաղկոտն գավառում (բ.ծ.մ. մոտ 2200 մ)՝ Ծաղկանց լեռներում, դրանց ամենաբարձր գագաթ Թոնդրակի (բ.ծ.մ. 3542 մ) մոտ, որտեղից սկիզբ է առնում Արածանին (Մուրադ): <i>Դիադինի Սրբահան</i> – քաղաքից հյուսիս-արևմուտք՝ Սրբահան կամ Վանք գյուղի Ս. Հովհաննես վանքի մոտ:	խմբային անորոշ	ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ. 1
23. Մանկասար	<i>Մանկասար</i> – Արածանիի աջ վտակը, սկիզբ է առնում Հայկական Պարի Սինակ լեռնաճյուղի հարավ-արևմտյան լանջերից և անցնելով Մանկասար, Խղըր, Նավիկ, Չամոլու գյուղերով՝ լցվում մայր գետը: <i>Կըզըլ-Ջիարեթ</i> – լեռնագագաթ Հայկական Պարում (բ.ծ.մ. 2897 մ), Սինակ (բ.ծ.մ. 2774 մ) գագաթի մոտ, Գայլատու լճի (բ.ծ.մ. 2247 մ) արևմտյան կողմում. գագաթին կար մատուռ և սառնորակ աղբյուր:	խմբային անորոշ	ԱԱ 177, 1931, էջ 33; ԱԱ 182, 1927, էջ 29
ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ			
24. Սրբահան	<i>Սրբահան</i> – սրբավայր Բյուրակնյան լեռների հիմնական՝ արևմտյան գագաթ Սրմանցին = Բինգյոլ-դաղ (բ.ծ.մ. 3250 մ) կից, որի հյուսիս-արևմտյան փեշերից սկիզբ է առնում Արաքս գետը:	եզակի	ԱԱ 177, 1931, էջ 3; ԱԱ 187, 1935, էջ 24–25; ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ. 1; հմմտ. Ատրպետ 1931, 308, 310, 311
25. Հավատամք	<i>Հավատամք</i> – լեռնագագաթ Մեր Գիմերի լեռնաշղթայում (բ.ծ.մ. 2465 մ), Մուշից 40,5 կմ հյուսիս-արևմուտք, Ս. Կարապետի մոտ:	եզակի	ԱԱ 177, 1931, էջ 28–32
26. Մեղաբուխ	<i>Մեղեք/դուխ, Խալխալ</i> – լեռներ և լեռնագագաթ Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնահամակարգում (բ.ծ.մ. 2200–2600 մ): Սրա արևելյան ծայրամասից սկիզբ է առնում Արածանիի վտակ Քղիի Լեչեկ ենթավտակը:	անորոշ	Ատրպետ 1928, 138
ՄՅՈՒՆԻՔ			
27. Սանդուխտասար	<i>Սանդուխտասար</i> – լեռնագագաթ (բ.ծ.մ. 3480 մ) Վարդենիսի լեռնաշղթայում, Մեծ Ալ լճից մոտ 6 կմ արևմուտք, այլ անվանումներն են՝ <i>Դիքրիլաքան</i> կամ <i>Դաշրիլաքան</i> :	խմբային անորոշ	ԱԱ 181, 1927, թ. 1; ԳԱԹ Ատրպետ 91, 1929, թ. 5; հմմտ. Ատրպետ 1929, 58–59

28. Դիք-Չինիլի	<i>Դիք-Չինիլի</i> կամ <i>Դիք-Ջինսիլիքյանը</i> – գազաթ Վարդենիսի լեռնաշղթայի արևելյան ծայրում՝ Սանդուխտասար լեռնագագաթի մոտ, Սևանա լճից հյուսիս-արևելք (բ.ծ.մ. մոտ 3400 մ):	խմբային անոթոշ	ԱԱ 181, 1927, թ.1; ԳԱԹ Ատրպետ 91, 1929, թ.5; Ատրպետ 1929, 58–59
29. Ալլիճ	<i>Ալլիճ (Ալա գյոլ)</i> – երկու լճակներ (Մեծ և Փոքր Ալ) Սևանա լճից հարավ-արևելք՝ Մարալդաղ, Դիքբեյլական, Ալլագյոլլարի, Դիքթափա գազաթների միջև ընկած գոգավորությունում՝ Թարթառ և Արփա գետերի ջրբաժանում, (բ.ծ.մ. մոտ 2730–2740 մ):	խմբային անոթոշ	ԱԱ 181, 1927, թ.1; ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ 26
30. Մաքենյաց	<i>Մաքենյաց գետը</i> – սկիզբ է առնում Վարդենիսի լեռնաշղթայի արևելյան մասի հյուսիսային լանջերից (բ.ծ.մ. մոտ 3000 մ) և Կարճաղբյուր գյուղի մոտ լցվում Սևանա լիճ:	խմբային անոթոշ	ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ.1, 26; ԳԱԹ Ատրպետ 91, 1929, թ.5
31. Արփա	<i>Արփա գետը</i> – սկիզբ է առնում Վարդենիսի և Զանգեզուրի լեռնաշղթաների կազմած անկյունից (բ.ծ.մ. մոտ 2800 մ):	խմբային անոթոշ	ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927, թ.1ա, 26

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱԱ ՀՀ Ազգային արխիվ
բ.ծ.մ. բարձրությունը ծովի մակերևույթից
ԳԱԹ Գրականության և արվեստի թանգարան

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արխիվային նյութեր

ԱԱ 177, 1931

Վիշապազանց կուլտը և Անահիտ, Հայաստանի պատմության թանգարան // ՀՀ Ազգային արխիվ, 177, 1931թ., Լենինական, 84 էջ:

ԱԱ 180

Վիշապազանց վորդրանը, Հայաստանի պատմության թանգարան // ՀՀ Ազգային արխիվ, 180, Տարեթիվ-տեղ բացակայում է, 38 էջ:

ԱԱ 181, 1927

Վիշապազանց վորդրանը, Հայաստանի պատմության թանգարան // ՀՀ Ազգային արխիվ, 181, 1927թ., Լենինական, 25 էջ:

ԱԱ 182, 1927

Վիշապազանց վորդրանը, Հայաստանի պատմության թանգարան // ՀՀ Ազգային արխիվ, 182, 1927թ., Լենինական, 44 էջ:

ԱԱ 187, 1935

Նահիրի ճարտարապետության յոթ հրաշալիքները, Հայաստանի պատմության թանգարան // ՀՀ Ազգային արխիվ, 187, 1935թ., Երևան, 95 էջ:

ԱԱ 188/2

Հուշիկներ, 2-րդ մաս, 1876–1890, Հայաստանի պատմության թանգարան // ՀՀ Ազգային արխիվ, 188/2, Տարեթիվը բացակայում է (թերևս 1920-ական թթ.), Լենինական, 96 էջ:

ԳԱԹ Ատրպետ 16, 1927

Վիշապազանց վորոքանը // Գրականության և արվեստի թանգարան, Ատրպետ 16, 1927 թ. (II տետրը), Լենինական, 52 թ.:

ԳԱԹ Ատրպետ 28, 1924

Ճորոխի ավազանը, աշխարհագրական և պատմական // Գրականության և արվեստի թանգարան, Ատրպետ 28, 1924 թ., 72 թ.:

ԳԱԹ Ատրպետ 39

Առաջավոր Ասիայի և Հայաստանի քաղաքակրթության պատմությունը // Գրականության և արվեստի թանգարան, Ատրպետ 39, Տարեթիվ-տեղ բացակայում է, 70 թ.:

ԳԱԹ Ատրպետ 62, 1926

Օխթն անուն Անահիտ // Գրականության և արվեստի թանգարան, Ատրպետ 62, 1926 թ., 2 թ.:

ԳԱԹ Ատրպետ 63

Վիշապ // Գրականության և արվեստի թանգարան, Ատրպետ 63, Տարեթիվ-տեղ բացակայում է, 8 թ.:

ԳԱԹ Ատրպետ 69, 1934

Գրախոսություն՝ Պրոֆ. Հ. Մանանդյանի «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» աշխատությունը // Գրականության և արվեստի թանգարան, Ատրպետ 69, 1934 թ., Երևան, 4 թ.:

ԳԱԹ Ատրպետ 91, 1929

«Ուրիշոց», Սոգիտլի // Գրականության և արվեստի թանգարան, Ատրպետ 91, 1929 թ., Լենինական, 7 թ.:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՏՐՊԵՏ 1912ա

Ատրպետ, Վիշապամայր. պատմվածք, Ալեքսանդրապոլ, «Շիրակ», 1912:

ԱՏՐՊԵՏ 1912բ

Ատրպետ, Եզի պաշտամունքը հին Հայաստանում // Ազգագրական հանդես (Թիֆլիս), 1912, № 23/2, 114–124:

ԱՏՐՊԵՏ 1912գ

Ատրպետ, Դիրաքլարի տաճարը // Հանդես ամսօրեայ (Վիեննա), 1912, № 1, 5–15:

ԱՏՐՊԵՏ 1913

Ատրպետ, Թաթար-Միքո (Վիշապ) // Աղբիւր (Թիֆլիս), 1913, № 11, 205–298:

ԱՏՐՊԵՏ 1928

Ատրպետ, Եօթը տաճար // Հայաստանի կոչնակ (Նիւ-Յեորք), 1928, № 5, 138–139:

ԱՏՐՊԵՏ 1929

Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1929:

ԱՏՐՊԵՏ 1931

Ատրպետ, Վիշապազանց պաշտամունքը // Բազմավեպ (Վենետիկ), 1931, № 7/8, 308–319:

ԱՄՓՈՓԱԳՐԵՐ

Ա. Ա. Բոբոկյան, պ.գ.թ.

*Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Երևանի պետական համալսարան*Վիշապ կոթողներն՝
ըստ Ատրպետի արխիվային նյութերի*Հիմնաքաներ՝* Ատրպետ, վիշապ կոթողներ, ուսումնասիրության պատմություն, տարածույթ, լանդշաֆտ, հնագիտական համատեքստ

Հայ գրող և ճանապարհորդ Ատրպետի (1860–1937) աշխատանքներում արժեքավոր տվյալներ են պահպանվել հին Հայաստանի մշակույթի նշանավոր կոթողների՝ «վիշապների» վերաբերյալ: Այդ տվյալների քննարկումը հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ հեղինակը բավական խորը գիտելիքներ է ունեցել իր երկրի հնագույն պատմամշակութային միջավայրի և դրա կազմակերպման գործընթացների մասին: Մասնավորապես, Ատրպետի տվյալները վերարտադրում են պատմական մի լանդշաֆտ, որը բաղկացած է ստորին աշխարհում՝ բնակավայրերին կից գտնվող ամրոցներից և տաճարներից, վերին աշխարհում՝ լեռների վրա տեղադրված սրբերից, բազիլիկներից, վերին ու ստորին իրար կապող ջրանցքներից: Սա երկրագործների մի հանրույթ է, որը զբաղվել է գործունե հեռագնա անասնապահությամբ, և իր սրբազան լանդշաֆտը կերտել՝ ինչպես բնակավայրերում ու դրանց մոտ, այնպես էլ լեռներում: Այդ համակարգի առանցքային հասկացությունը վիշապ կոթողներն են, որոնք հանրույթի անդամները տեղադրել են իրենց մշակութային աշխարհի կարևորագույն կետերում:

A. A. Bobokhyan, PhD

Institute of Archaeology and Ethnography

Vishap Stelae according to Archival Materials of Atrpet

Keywords: Atrpet, vishap stelae, history of research, distribution, landscape, archaeological context.

In the works of the Armenian writer and traveler Atrpet (1860-1937) important data have been preserved on ‘vishap’ stelae (dragon stones) – well-known monuments of ancient Armenia. The discussion of those data enables to conclude that the author had quite a deep knowledge of the ancient historical-cultural environment of his country and its social organization. According to the data acquired mainly in the archives, Atrpet mentions 31 clusters of vishaps – 7 of which in Tayk, 1 in Gugark, 15 in Ayrarat, 3 in Turuberan, 5 in Syunik provinces of historical Armenia. Vishaps can be encountered both as single, double and group units, hence, on the whole, it goes about ca. 50-60 stelae. They are situated in the mountain systems of Tsaghkavet, Karasnits, Byuraknyan, Metsrants, Haykakan Par, Aragats, Geghama and Vardenis, mainly on sources of the rivers (Araxes, Aratsani, Kura, Chorokh) beginning in those mountains, in small plateaus marked by lakes. Particularly, Atrpet’s data reproduces a historical landscape consisting of fortresses and temples, caves in lowland and sanctuaries in the mountains, as well as channels connecting the upper and lower altitudes. This was a community of farmers, engaged in active pastoral cattle-breeding, who created their sacred landscape both in and around the settlements as well as in the mountains. The key concept of that system was the dragon stones placed on the most important points of that cultural world. The analysis of the data handed down by Atrpet, their obvious coincidences with present-day evidence on vishap distribution traits indicate a fairly high degree of probability of this information.

А. А. Бобохян, к.и.н.
Институт археологии и этнографии

Вишапоидные стелы согласно архивным материалам Атрпета

Ключевые слова: Атрпет, стелы «вишапы», история изучения, дистрибуция, ландшафт, археологический контекст.

В работах армянского писателя и путешественника Атрпета (1860–1937) имеются важные сведения о стелах-«вишапах» – известных памятниках культуры древней Армении. Обсуждение этих данных позволяет заключить, что автор глубоко осознавал особенности древней историко-культурной среды своей страны и ее социальной организации. Согласно архивным материалам, Атрпет упоминает 31 единицу вишапов в следующих регионах исторической Армении: Тайк (7 единиц), Гугарк (1), Айрарат (15), Туруберак (3), Сюник (5). Причем, вишапы встречаются как отдельно, так и парами или группами: речь идет в целом о 50–60 стелах. Они находятся в горных системах Цахкавет, Карасниц, Бюракян, Мецранц, Айкакан Пар, Арагац, Гегам и Варденис, в основном у истоков рек (Аракс, Арацани, Кура, Чорх), берущих начало в этих горах, и в плоскогорьях, для которых характерно наличие озер. В частности, данные Атрпета воспроизводят исторический ландшафт, состоящий из крепостей и храмов в низменностях, святилищ, расположенных в горах, и каналов, соединяющих верхние и нижние высоты. Это было обществом земледельцев, занимающихся активным отгонным скотоводством и создающих свой священный ландшафт как в поселениях и возле них, так и в горах. Ключевой концепцией этой системы являются стелы-«вишапы», расположенные в самых важных точках исследуемого культурного мира. Анализ сведений Атрпета, их очевидное соответствие нынешней локализации «вишапов» указывает на довольно-таки высокую степень вероятности этих сведений.